

DİVANÜ LUGATİ’T-TÜRK VE BUDİST UYGUR METİNLERİNDE ORTAK BİRKAÇ SÖZCÜK ÜZERİNE

TERES, Ersin
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Bu bildiride **Divanü Lugati’t-Türk ve Budist Uygur Metinleri** söz varlığı bakımından karşılaştırılmış, **Divanü Lugati’t-Türk**’deki sözvarlığının yaklaşık % 10’unun başka bir ifadeyle 10’da 1’inin **Budist Uygur Metinlerinde** bulunduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ortak sözvarlığının tespit edilmesinden öte anlam ve yapı bakımından incelenmesine, örneklendirilmesine ihtiyaç vardır.

İşte bu bağlamda bu bildirimde tespit ettiğim söz varlığından “anlam ve biçim” bakımından ortak olan birkaçı üzerinde durdum. Ele alınan sözcükler şunlardır: *laçin* “yırtıcı kuş; savaşta yiğitlik gösteren kişi de denir” (DLT) < *laçin* (Suv 62020); *kürküm* “safran” (DLT) < *kürküm* (Suv 4766); *süñü* “süngü, mızrak” (DLT) < *süñü* (TT V A92); *süvre* “kılıç, mızrak, şamdan, şişi gibi ucu sivri olan nesneler” (DLT) < *süvre* (Uig I 8618); *egdü* “ucu sivri bıçak” (DLT) < *egdü* (TT V A120); *alaçu* “büyük çadır” (DLT) < *alaçu* (Uig III 62); *beliñ* “düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan kargaşa” (DLT) < *beliñ* (TT VII 424).

Anahtar Kelimeler: **Divanü Lugati’t-Türk, Budist Uygur Metinleri,** karşılaştırma.

ABSTRACT

In this study, I compared the great dictionary **Dīwān Luḡāt at-Turk** which reflects the vocabulary of Turkic Dialects in XI. century, was completed by Kâşgarlı Mahmud in 1074, and the vocabulary of Buddhist Uighur Textes. As a result, we saw that the 10 % percentage of the vocabulary of **Dīwān Luḡāt at-Turk** is found in Buddhist Uighur Textes. It is necessary to analyse and sample this common vocabulary in terms of meaning and structure.

In this context, I dwelt upon a few words inside common vocabulary. Some of words which I talked about are: *laçin* “falcon, a man may be called such this name for his prowess in war” (DLT) < *laçin* (Suv 62020); *kürküm* “saffron” (DLT) < *kürküm* (Suv 4766); *süñü* “lance, spear” (DLT) < *süñü* (TT V A92); *süvre* “any pointed object, such as a spearhead, arrowhead, minaret, skewer, and other small objects” (DLT) < *süvrä* (Uig I 8618); *egdü* “a crook-headed knife used to hew out sheaths for swords or other” (DLT) < *egdü* (TT V A120); *alaçu* “large tent” (DLT) < *alaçu* (Uig III 62); *beliñ* “the panic that befalls a people at the approach of an enemy” (DLT) < *beliñ* (TT VII 424).

Key Words: *Dīwān Luyāt at-Türk*, *Buddist Uighur Textes*, comparison.

Bu makale hazırlanırken **Divanü Lugatî't-Türk** ve **Budist Uygur Metinleri** sözcük varlığı bakımından karşılaştırılmış, **Divanü Lugatî't-Türk**'deki sözcük varlığının yaklaşık % 10'unun başka bir ifadeyle 10'da1'inin Budist Uygur metinlerinde bulunduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ortak sözcük varlığının tespit edilmesinden öte ortak sözcük varlığında yer alan sözcüklerin anlam ve yapı bakımından incelenmesine, örneklendirilmesine ihtiyaç vardır. İşte bu amaçla kaleme aldığımız bu makalede bu söz varlığından seçtiğimiz yedi sözcük üzerinde duracağız.

Sözcüklerin hangi **Budist Metinde** yer aldıkları, anlam karşılaştırması, sözcüklerin yapı bakımından incelenmesi ve etimolojileri üzerinde tartışılacak konulardır. Üzerinde duracağım sözcükler şunlardır:

1. *laçın* “yırtıcı kuş; savaşta yiğitlik gösteren kişiye de denir”
2. *kürküm* “safran”
3. *süñü* “Süngü, mızrak, kargı”
4. *süvre* “kılıç, mızrak, şamdan, şişi gibi ucu sivri olan nesneler”
5. *egdü* “ucu sivri bıçak”
6. *alaçu* “büyük çadır”
7. *beliñ* “düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan kargaşa”

1. *laçın* “şahin, yırtıcı kuş; savaşta yiğitlik gösteren kişi”

Sözcük için **DLT**'de “şahin, yırtıcı kuş; savaşta yiğitlik gösteren kişi.” anlamları verilmiştir. Budist Uygur metinlerinden Altun Yaruk'ta *üç kögürçgen atayı laçınka kavıtur erken birisi tutsukup* ifadesinde “şahin, yırtıcı kuş” anlamında geçmiştir (Suv, 62020-21).

laçın sözcüğü Karahanlı Türkçesi metinlerinden **Kutadgu Bilig**'de de *laçın* biçiminde “şahin, yırtıcı kuş” anlamında görülmektedir.

küvez alp sekirtip çerig sürse bat

laçın kuş ko'var teg töker kanları

“Mağrur kahraman seyirterek, sür'atle ordusunu sürer; şahinin kuşlara saldırmaması gibi, hücum eder ve kanlar döker.” (Arat, 1947 (1999⁴): 2381).

Harezmi Türkçesi dönemi metinlerinden Kutb'un **Hüsrev ü Şirin**'in de “şahin” anlamıyla görülen sözcük Çağatay Türkçesi metinlerinden **Şiban Han Divanı** ve **Şecere-i Terakime**'de de geçmektedir. Eski Kıpçakça'da; **Kitâb u Bulgatü'l- Müstâk Fî Lügatî't-Türk ve'l-Kıfçak**, **Ed-Dürretü'l-Mudiyye**

Fi'l-Lügati't-Türkiye, El-İdrak Haşiyesi, Kitâbü'l-İdrak Li-Lisâni'l-Etrâk, Kitâbü Mecmâ-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ve Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiye gibi metinlerde “doğan, şahin” anlamlarıyla görülmektedir

Sir Gerard Clauson sözcüğün Toharcadan alıntı olduğunu ifade eder. Onun belirttiği *laçın kaya* “a precipitous mountain” Türkçe *yalçın kaya*’dan başka bir şey olamaz. (Clauson, 1972: 763b) DTSl’de *laçın* maddesinde verilen sözcük için “kreçet, sokol, sapsan (şahin, yırtıcı hayvan; savaşta kahramanlık gösteren kişi)” karşılığı verilmiştir. (Nadelyaev, vd., 1969: 332) Dan Kelly’de ise sözcük için “şahin, yırtıcı kuş; savaşta kahramanlık gösteren kişi” anlamı verilmiştir. Doerfer, *laçın* sözcüğünün Hiung-nuca ya da Avarcadan kalma bir alıntı olduğu olasılığından söz etmiştir. (CAJ 17: 7) Brockelmann ise sözcüğün alıntı olduğunu ifade etmiştir (OGM: 6).

Palló’ya göre, sözcük Türkçe *ala* (*ala* + *-çın*) kökünden gelmektedir. Başındaki *a* düşmüştür. (Eren, 1999: 277–78) Ramstedt ise *laçın* sözcüğünü Latince adıyla açıklamaya çalışmış ve sözcük için “Batı (Latin) doğanı” anlamını vermiştir. Daha sonra Moğolca *naçın* sözcüğünü, Türkçe *laçın* biçimiyle birleştirmeye çalışmıştır. (RKWb: 272b) Räsänän de Ramstedt’e katılmıştır.

Hasan Eren, TES’de Moğolca *naçın* biçiminin Türkçe *laçın* biçiminden alıntılandığını ifade etmiştir. (Eren 1999: 277-78) Pelliot da *laçın* sözünün kökenini bilmediğini yazmış ve Moğolca *naçın*’ın Türkçeden geçtiğini bildirmiştir. (Pelliot, BSOS 6: 576 [Eren, 1999: 277])

laçın sözcüğü günümüz Türk dillerinin pek çoğunda korunmuştur. Tkm. *laçın*; Blk. *ilyaçın* “doğan”; Nog. *lasın*; Bşk. *ilasın* “doğan”; Kzk. *lasın* “ala doğan cinsinden bir avcı kuş”; KKlp. *lasın* “doğan”; Krg. *ilâçın*; Özb. *laçın*; Sag. Şor *laçın*; Haks. *ilaçın*; Çuv. *laçām*: *laçam kayak* “doğan”.

2. kürküm “safran”

DLT’de “safran” karşılığı verilen *kürküm* sözcüğü için Reşit Rahmeti Arat’ın neşrettiği Uygur metinlerinde ve Altun Yaruk’ta da “safran” anlamı verilmiştir (Suv 4766): *kürküm konaq mini yıpar birlä borqa katıp içürsär ädgü bolur*. DLT’de Arapların *kurkum* biçiminde adlandırıldığı belirtilen sözcük bir de şiir parçası içinde yer almıştır.

*beglär atin argurup
kadğu anı turğurup
mähzi yüzi sargarup
kürküm añar türtülür*

Afrāsiyāb için ağıt yakarak diyor ki: “Beyler atlarını sürdüler, onları bir endişe aldı, yüzleri safran sürülmüş gibi oldu [yüzleri sarardı].” (Atalay, 1939 (1992³), I: 486)

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden **Kutadgu Bilig**'de de “safran” anlamıyla yer almaktadır.

*yıl ülgı yay erse tüşegli yigit
sarığ al tüşese ya kürküm ögit*

“Yılım mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise, rüyasında sarı, pembe renklerle safran ya da öğütülmüş bir şey görürse,” (Arat, 1947 [1999⁴]: 6009).

Sözcük için Clauson, “saffron (safran)” karşılığını vermiş, Sanskritçe *kurkuma* sözcüğünün bozulmuş biçimi olabileceğini ifade etmiştir. Clauson açıklamalarına sözcüğün Arapça ve Farsçada da bulunduğunu ve bu sözcüğün Türkçeye Farsça üzerinden geçmiş olabileceğini de ekler. (Clauson, 1972: 743a) DanKelly’de sözcük “saffron (safran), bu sözcük Arapçaya uygundur, çünkü Araplar onu *kurkum* diye adlandırırlar.” biçiminde tanımlanmıştır. (DanKelly, 1982: 361) **DTSI**’de “safran (safran)” karşılığı verilen sözcüğün **DLT** ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçtiği belirtilmiştir. (Nadelyaev, vd. 1969: 329) Räsänän ise *kürküm* sözcüğünün Eski Uygurca ve Orta Türkçe ve Osmanlıcada “safran” anlamıyla bulunduğunu ifade etmiştir. O da Clauson gibi sözcüğün Sanskritçe *kurkuma* köküne dayandığını, Türkçeye ise Farsça üzerinden alıntılandığını vurgulamıştır. Ayrıca Räsänän sözcüğün Kalmıkçada *gürgüm* biçiminde görüldüğünü de kaydetmiştir. (Räsänän, 1969: 311a). Gabain, AtG’de sözcüğün Orta İrancadan geldiğini belirtmiş ve *kurkum* “safran” anlamını vermiştir.

Sözcük günümüz Türk dillerinde görülmemektedir.

3. *süngü* “Süngü, mızrak, kargı”

“Mızrak, kargı, süngü” gibi anlamlar taşıyan sözcük **Divanü Lugati’t-Türk**’te ve **Kutadgu Bilig**’de görülmektedir.

Türkçe kaynaklar kronolojik olarak incelendiği zaman 7.-8. yüzyıllardaki Orhon yazıtları ile 8.-10. yüzyıllardaki eski Uygur metinlerinden başlayarak bugüne kadar gelen metinlerde “süngü” sözcüğüne rastlıyoruz. Sözcük Orhon yazıtlarından Bilge Kağan yazıtında şu şekilde geçmektedir. *y(e)ti o[t(u)z y(a)ş/ (i)ma Kırk(i)z t(a)pa sül(e)d(i)m. Süñ(ü)ğ b(a)t(ı)mı k(a)rığ sök(ü)pen, Köğm(e) n yış(i)ğ toğa yo[rıp] Kırk(i)z bod(u)n(u)ğ uda b(a)sd(i)m* “Yirmi yedi yaşında Kırgızlara doğru sefer ettim. Mızrak batımı karı sökerek, Köğmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda bastım” (Tekin, 1998: 46-47).

Yine Harezmi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü’l Edebiyye’te sözcüğe rastlıyoruz. *süngü tēmürünü süngüde ornattı / kōrkutdı anı/budadı hūrma yığacı-nı* (Yüce 1993: s. 43), Yine Eski Kıpçak Türkçesi metinlerinden **Gülistan Tercümesi**’nde de sözcük görülmektedir: *kilür yahşı süñi uçım körerge* (Karamanlıoğlu, 1978: 242/121b, 7)

Clauson'da köken olarak **süñ*- eylemine bağlanan sözcük için *a lance, spear* “mızrak, kargı” karşılığı verilmiş ve *süñü:g* adıyla akraba olduğu söylenmiştir. (Clauson 1972: 834b) Räsänen'de *süñüg, süñü, süñi* biçimleri yer alan sözcüğe *lanze* “mızrak” anlamı verilmiştir. (1969: 437a) **DTSI**'de sözcük *kop'e* “mızrak” karşılığı ile yer alır. (Nadelyaev, vd., 1969: 517) DanKelly'de *süñ*- “kamışlar arasına gizlenmek, güç kullanarak sokmak” eylemleri altında yer almıştır. Eserde sözcük için *lance, spear* “mızrak, kargı” karşılığı verilmiştir (Dankoff, 1985: 171) Marcel Erdal **OTWF**'de sözcüğü **süñ*- eylemine bağlamış, “spear, lance: mızrak, kargı” karşılığını vermiştir. (Erdal, 1991: 205) **TES**'te “tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silâh” şeklinde tanımlanan sözcüğün eski dönemlerden beri kullanıldığı ifade edilmiştir. Bir de sözcüğün Türkçeden Arapça ve Sırpça'ya geçtiği belirtilmiştir. (Eren, 1999: 88). Derleme Sözlüğünde yer alan *süngü I* sözcüğü *sünge* adına gönderilmiş ve “ucunda ıslak bez bulunan, fırındaki kızgın külleri süpürmeye yarayan sırık” anlamında kullanıldığı açıklanmıştır. Yegarov sözcüğün *sanç*- eyleminden gelmiş olabileceğini söylemektedir, bu açıklama genel olarak kabul görmeyen bir görüştür (Yegarov, 1964: 182).

TS'de sözcük için 4 anlam verilmiştir:

1. Tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silâh.
2. Mezar başına nişan olarak dikilen sırık.
3. Isıtma kazanında kömürün karıştırılmasını sağlayan demir çubuk.
4. Kavlakları düşürmek için kullanılan sivri uçlu, uzun çelik çubuk. (TS 1998, II: 2051)

Divanü Lugatî't-Türk'te birkaç kez geçen sözcüğün geçtiği yerler şöyledir:

süñü başaqlandı “Kargı temrelendi.” (Atalay, 1940 (1992³), II: 264)

ol süñü başaqlâdı “O mızrağa demir uç aktı.” (Atalay, 1941 (1992³), III: 337)

kıkırıp atıg kemşelim,

kalkın süñün çomşalım,

kaynap yana yumşalım,

katğı yağı yawalsün.

Düşmanı anlatarak diyor ki: “Onların üzerine bağırarak nara atarak saldıracamız, süngü ve kalkanla vuruşacağız; düşmanla karşılaşınca şiddetleneceğiz,- sonra barış isterlerse duracağız. Katı düşmanı yumuşatıncaya kadar savaşacağız.” (Atalay, 1941 [1992³], III: 368).

eñ aşnu yırağtın tegişgü okun

yağusa süñün teggü birse boyun

“İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı; yaklaşınca ve yüz yüze gelince de süngü ile hücum etmelidir.” (Arat, 1947 [1999⁴]: 2376)

Sözcük günümüz modern Türk dillerinde de yaşamaktadır: Blk. *süngü*, Nog. *süngi*, TatK. *söng*, Kar. *süngü*, Yak *ünü*, Yakutçada baştaki s-’nin düşmesi eski bir kuraldır, Çuv. *sana*.

4. *süvre/süvri* “kılıç, mızrak, şamdan, şişi gibi ucu sivri olan nesneler”

DLT’de “kılıç, mızrak, şamdan, şişi gibi ucu sivri olan nesneler” anlamı verilen sözcük Budist Uygur metinlerinden U II’de *süvri süñün sançıp* “piercing with a sharp lance (sivri uçlu bir mızrak ile parçalayıp)” ifadesinde “sivri, keskin” anlamında geçmiştir (Uig II: 8648).

Sözcük Kumuk Türkçesi’nde de *sürü* biçiminde “sivri, keskin” anlamıyla geçmektedir. Eski Kıpçak Türkçesi’nde ise sözcük *süvrü çibin* “sivrisinek” ifadesinde geçmektedir. Ayrıca *sivri çibin*, *sürü çibin*, *sürü şibin* ifadelerde sözcük *sivri*, *süsü* biçimlerinde görülmektedir (Toparlı vd. 2003: 247).

Sözcük Osmanlı Türkçesinde de *sivri* biçiminde “bir şeyin keskin ucu” anlamıyla geçmektedir.

Clauson sözcüğe “with a tapering end, sharp, pointed (sivri uçlu, sivri, keskin)” şeklinde anlamlandırmış, sözcüğün *subı* ile eşanlamlı olduğunu, fakat ortak bir yabancı köke sahip olmalarına rağmen bu iki sözcüğün etimolojik olarak ilişkisi bulunmadığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 791a). DanKelly’de sözcük için “any pointed object, such as spearhead, arrowhead, minaret, skewer and other small objects (Kılıç, mızrak, şamdan, şişi gibi “ucu sivri (*muḥaddad ar-ra’s*)” olan nesneler) tanımlı yapılmıştır (DanKelly, 1985: 172). DTSI’de *süvrä* maddesi altında verilen sözcük “ostriyı, ostrokoneçniyı (Kılıç, mızrak, şamdan, şişi gibi ucu sivri nesneler)” şeklinde tanımlanmıştır. (Nadelyaev, vd., 1969: 519) Räsänän ise sözcüğün Eski Uygurca ve Orta Türkçede *süvri*, Osmanlı Türkçesinde *sivri* biçiminde ve “sivri” anlamında kullanıldığını, Moğolca’da *sibüge* biçiminin bulunduğunu belirttikten sonra sözcüğün günümüz Türk dillerindeki biçimlerini vermiştir.

Sözcük günümüz Türk dillerinin pek çoğunda da yaşamaktadır: Az. *sivri* ‘sivri’; Tkm. *süjrik* “sivri”; BarT. *sūri*, *sūrü* “sivri”; KKır. *süjri* “sivri”; Kzk. *söjro*, *söjrok*; Çuv. *šovör*, *šəvər*, *šürege*, *šür*.

5. *egdü* “ucu sivri ve eğri bir tür bıçak”

DLT’de “kılıç kını ve kılıç kınına benzer şeyleri oymakta kullanılan ucu eğri bıçak” olarak tanımlanmıştır. Arapça karşılığı olarak da *sikin mu’akkaf as-ra’s* ifadesi verilmiştir. Sözcük Budist Uygur Metinlerinden TT V’de geçmektedir (TT V: 12120).

Sözcük 16. yüzyıl Osmanlıca metinlerinde “eğri bıçak” anlamıyla görülmektedir.

Sözcük DanKelly’de *eg-* eylemi altında verilmiştir. Sözcüğün İngilizce karşılığı verilmemiştir. DTSI’de *ekdü* maddesi *egdü* maddesine gönderilmiş, sözcüğün “krivoy, izognutiy noj (eğri, eğri bıçak)” anlamını taşıdığı belirtilmiştir. (Nadelyaev, vd., 1969: 165) Clauson ise *egdü* sözcüğünün *eğ-* eyleminden türediğini belirttikten sonra sözcük için “a cuved knife (eğri bıçak)” anlamını karşıladığını ifade etmiştir. Clauson sözcüğün Karahanlı Türkçesi metinlerinde “kılıç kını ve kılıç kınına benzer şeyleri oymakta kullanılan ucu eğri bıçak” anlamında kullanıldığını da belirtmiştir. (Clauson, 1972: 102b) Hasan Eren, TES’de sözcüğü *eğdi* biçiminde vermiş ve “ağaç kaşıkların içine oymaya yarayan eğri uçlu demir aygıt” olarak tanımlamıştır. Eserde sözcüğün **Eski Türkçe**’de de geçtiğine değinilip, Clauson’un sözcüğü *eğ-* eylemine dayandırdığından ve Ligeti’nin *-tu* ekiyle türetildiğini söylediği sözcüğün köküne değinmediğinden söz edilmiştir. Kaluzyriski ise *eğdi* biçimini **egid-* (< : *eg-* ~ **er-*) “biegen (bükme, eğme)” kökünün bir türevidir, şeklinde açıklamıştır. (Eren, 1999: 129)

SDD’de *eğde* “Bahçelerdeki otları kesmek için kullanılan tahta saplı ve eğri uçlu bir aygıt” anlamındayken *eğdi* sözcüğü **1**. Sebze diplerindeki otları kesmeğe ve sebzelerin diplerini kabartamağa yarayan bir tür çapa, **2**. Ağaç kaşıkların içini oymaya yarayan bir tür aygıt; **3**. Peteklerden bal almak için kullanılan bir tür aygıt” anlamlarını içermektedir. (**SDD II**: 509) **DS**’de yer alan *eğdi II* sözcüğü için “**1**. Sebze diplerindeki otları kesmeğe ve sebzelerin diplerini kabartamağa yarayan bir tür çapa, **2**. Ağaç kaşıkların içini oymaya yarayan bir tür araç” karşılıkları verilmiştir. Yine **DS**’de *eğdi IV* sözcüğü için “Peteklerden bal almak için kullanılan eğri uçlu demir araç” karşılığı verilmektedir (**DS V**: 1674).

egdü sözcüğü günümüz modern Türk dillerinde de yaşamaktadır. Tkm. *eğdi* “eğri uçlu bıçak”, Krg. *iydi* “ağaç kapların içini oymaya yarayan bıçak”, Yak. *iü’t*.

6. *alaçu/alaçuk* “büyük çadır, kulübe”

DLT’de “büyük çadır, kulübe” anlamları veürilmiş olan sözcük Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinden **Maytrisimit**’te *ölümlüg-ler kamış alaçuk ... /sru kılurlar* ifadesinde “çadır, kulübe” anlamıyla geçmiştir. Budist Uygur metinlerinden *Uigurica*’da ise *Hariçandri tégin alaçu tususunda yoriyur erken* ‘Prens Hariçandri’nin çadırına doğru yürürken” ifadesinde yine “büyük çadır” manasında kullanılmıştır (**Uig**, III: 61-2).

Sözcük Kıpçak Türkçesi metinlerinden **Codex Cumanicus**’ta *alaçuk*: “çerden çöpten yapılan küçük adı çadır, kulübe, baraka, evcik” anlamıyla geçmektedir. Yine Kıpçak Türkçesi metinlerinden **El-İdrak Haşiyesi**’nde sözcük *alaçu* biçimiyle ve **Codex Cumanicus**’la aynı anlamda geçmektedir. Kuman Türkçesi’nde de *alaçuk* olarak geçmektedir (Eren, 1999: 7).

Çağatay Türkçesi metinlerinden Fevayidü'l-Kiber, Hayretü'l-Ebrar, Gül ü Nevruz ve Babürname'de sözcüğün *alaçuk* ya da *alaçuğ* biçiminde ve “keçeden yapılmış göçebe çadırı” anlamında geçtiği görülmektedir.

Clauson sözcüğü, *ala:çu* maddesine açıklar ve “tent, hut (çadır, kulübe)” biçiminde tanımlar. O, genellikle -k ile sonlandırıldığından, bu iki biçim arasındaki ses ve anlam değişikliğinden söz eder ve sözcüğün ödünçlendiğinden bahseder, *alaçuk* “a hut made out of branches of trees (ağaç dallarından yapılmış kulübe) biçiminde tanımlamıştır. (Clauson, 1972: 129b) DanKelly'de *alaçu* maddesinde sözcüğün “large tent (büyük çadır)” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. (DanKelly, 1985: 7) **DTSI**'de yer alan *alaçu* maddesinde sözcük için “şater (çadır)” karşılığı verilmiştir. (Nadelyaev, vd.1969: 33) **UW**'de ise sözcük için “hütte (baraka, izbe, çadır)” karşılığı verilmiş ve kökeninin açık olmadığını belirtilmiştir. (**UW** 1977: 91) Räsänen de Uygurca ve Orta Türkçe'deki biçimlerini ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini gösterir, ancak fazla açıklama yapmaz, Küerik, Oyr[ot = Altay], Tel[eüt] *alançık* (Räsänen, 1969: 15b) **TETL**'de Andreas Tietze *alaçık* maddesi altında verdiği sözcük için “göçebe çadırı” karşılığını vermiş sözcüğün etimolojisiyle ilgili olarak Clauson'a gönderme yapmıştır. (Tietze, 2002: 138) Hasan Eren TES'de sözcüğü *alacık* “çalı çırpıdan yapılmış kulübe” şeklinde tanımlamış ve ağızlarda yaygın olarak geçtiğini belirtmiştir. Ayrıca Hasan Eren sözcüğün kökeninin bilinmediğini söylemiştir (Eren, 1999: 7).

Sözcüğün kökeni hakkında da birçok yorum yapılmıştır. Brockelmann sözcüğün *ala* “bunt” kökünden -çu ekiyle yapılmış bir türev olarak açıklamıştır. (OGM: 32) Zajaczkowski, Karayca *alaçix* biçimini **ağıl-ak-çık* olarak açıklamıştır. (Eren, 1999: 7) Sevortyan'a göre, *alacık* ~ *alacık* ~ *alaçu* vb. biçimleri **alar* ~ **alağ* ~ **alav* ~ **ala* kökünden -çu ve -çık ekleriyle kurulmuş küçültmelerdir. (Sevortyan, 1974: 131-132) Doerfer *alaçuk* biçiminin sonundaki -A'yı küçültme eki olarak değerlendirmiş, -çu veya -açu ekinin Türkçede kullanılmadığını göz önüne alarak *alaçu* biçiminin ölmüş bir dilden kalma bir kültür alıntısı olduğunu dile getirmiştir. (Doerfer, 1963: 519) **UW**'de *alaçu* ”**L'CW** biçiminde verilen sözcük **alağ*-, **alağ*-, **alav*-, **ala* “Hütte” gibi bir köke +çu ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş bir sözcük olarak gösterilmiştir. Marcel Erdal ise sözcüğün +ık yapısıyla türemiş olması gerektiğini belirtmektedir. (Erdal 1991: 44) Konuyu ele alanlardan biri de Şervaşidze'dir. O **alaçu* ‘Илареп’ maddesinde bu sözcüğün Çince olduğu görüşü üzerinde durmuş ve Orta Çince *lō śá* Çağdaş Çince *lúshè* biçimlerini vererek Çince s'nin **GT** ç'ye, a'nın da -u'ya denk geldiğini belirtmiştir, tabii Türkçede söz başında l harfi bulunamayacağı için başta a- türemesi doğaldır. Mehmet Ölmez de Şervaşidze'nin bu görüşüyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Şervaşidze'nin görüşünün doğrulanabilmesi için iki noktanın tam olarak açıklığa kavuşması gerekir. Birincisi *alaçu(k)* ile Çince (Pinyin ile) *lu she* arasındaki ilişkiyi gösteren tarihsel ses denklikleri; ikincisi ise eski, en eski Çince

metinlerde, sözlüklerde, özellikle de 10. yy. öncesine ait metinlerde Çince bu iki sözcüğün bu anlamda kullanıldığını gösterir bilgiler; benim elimdeki sözlüklerde *lu* ve *she lu she*'nin 'alaçık' anlamıyla bir arada kullanıldığını gösterir bilgi yok, tam tersine bu sözcükler yabancı sözcükleri Çince olarak yazmakta kullanılan birer transkripsiyon ideogramıdır, örneğin bu iki sözcük Budist metinlerde bir ölçü birimi, 5 *li*'lik (yaklaşık 2.5 km) mesafeden duyulan ses, davul sesi için, Skr. *krośa* için kullanılmıştır." (Ölmez, 2001: 194-195).

Mehmet Ölmez bu görüşünü açıkladıktan sonra bu sözcük için bugüne kadar tatmin edici bir açıklama yapılmadığından Doerfer'in görüşüne katılmak gerektiğini öne sürmüş ve sözcük hemen hemen tüm Türk dillerinde ve Moğol dilinde var olduğu için bugünkü biçimlere kaynaklık eden dilin Eski Türkçe olması gerektiğini belirtmiştir (Ölmez, 2001: 194-195).

Sözcük **SDD**'de *alaçık*, *alaççık*, *olaşık*, *alaycık*, *alacık*, *alacuk*, *alçık*, *alacık* biçimleriyle yer almış ve genel olarak; "*alaçık*: Çardak, bostan kulübesi. (SDD 1939: 88), *alaçık*: Ağaç dallarından ve kalınca çalılardan yapılmış kulübe" (SDD 1938: 88) tanımları verilmiştir. **DS**'de ise *alacık* maddesinde şu tanımlara yer verilir: **1.** Üzeri dal ve hasırla örtülü çoban evi, tarla, bostan, bağ evi, çardak (...), **2.** Çul veya keçeden yapılan çadır, **3.** Göçebe çadırlarının üzerine konan eğri ağaç, eğilmesi kolay ağaç sürüsü, **4.** Bostan korkuluğu, **5.** Ormandaki küçük düzlük, ağaçsız alan, **6.** Vücuttaki çok küçük leke, biçiminde tanımlanmıştır. **TS** 2'de *alaçık* maddesinde **1.** Üzeri dal ve hasırla örtülü kulübe, çadır, **2.** Keçeden yapılan çadır, biçiminde tanımlanır. (**TS** 1998: 71)

alaçuk sözcüğü günümüz modern Türk dillerinin pek çoğunda da yaşamaktadır. Az. *alaçığ*; Krg. *alacık*; TatK. *alacık*; Bşk *alasık*; KKlp. *ılaşık*; Kzk *laşık*; Tuv. *alajı*; Haks. *alaçth*; Yak *alasa*; Çuv. *las*.

7. *beliñ* "düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan kargaşa"

DLT'de "düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan kargaşa" şeklinde tanımlanan sözcük Eski Uygur metinlerinden **TT VII**'de *er kuñı beliñ suv kuñı teriñ* ifadesinde "kargaşa, panik" anlamında görülmektedir (**TT VII**: 424) .

Sözcük, Karahanlı Türkçesi metinlerinden **Kutadgu Bilig**'de "korku, ürkme" anlamında geçmektedir.

*i veklik beliñ ol kamuğқа ya vuz
qalı bolsa begke yüzi boldı boz*

"Acelecilik herkes için fenadır ve deruni bir korku neticesidir; eğer bu beyde olursa, onun yüzü kül renkli olur" (Arat, 1947 (1999⁴): 1996).

Osmanlı Türkçesi'nde bu sözcüğün "kargaşa, terör" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Sözcük daha sonra Osmanlı Türkçesinde *kork-* ve *ürk-* eylemlerinden türeyen sözcüklere yerini bırakmıştır.

Clauson sözcüğe “panik, terör” karşılığı vermiş, sözcüğün etimolojisi üzerine herhangi bir yorum belirtmemiştir. (Clauson, 1972: 343a) DanKelly’de “panic, frightened away (Düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında çıkan kargaşa (*hazāhiz*))” tanımlaması verilmiştir. **DTSI**’de *beliñ* maddesi altında “strah, panika, uşas (kargaşa, panik, korku)” karşılığı verilmiştir. (Nadelyaev, *vd.*, 1969: 94) Räsänän, Eski Uygurca ve Orta Türkçe’de *bäliñ* biçiminde verilen sözcüğün “panik, kargaşa” anlamında kullanılmış olduğunu belirttikten sonra Osmanlı Türkçesi’ndeki *bälin* biçimini vermiştir. Räsänän, bu sözcükten türeyen *balyñla-korkmak, korku ile sıçramak*” eylemini de açıklamalarına eklemiştir. (Räsänän, 1969: 69b) Gabain, AtG’de sözcük için *bäliñ* “korku” karşılığını vermiştir (**AtG**: 267).

Gerek **DLT**’ye ve diğer Orta Türkçe metinlerine (**Kutadgu Bilig, Kısas-ı Enbiya** vb.), gerekse Eski Uygur Türkçesi metinlerine bakıldığında *beliñ* sözcüğünden türemiş *beliñçi, belinle, belinlegü, belinlet- belinleg* gibi sözcükler görülecektir.

TS’de *belin* sözcüğü için “korku, ürkü” tanımı verilmiştir. (**TS** 1998: 491). **Yeni Tarama Sözlüğü**’nde de *beliñ* “korku, ürkü” anlamıyla karşılanmıştır. (YTS 1983: 30)

Sözcük, Türkiye Türkçesi’nde *belinle-* “birden uyanarak çevresine korku ile şaşkın şaşkın bakmak” eyleminin içinde sözcük yaşamaktadır. Ayrıca diğer günümüz Türk dillerinin bazılarında da sözcüğün yaşadığı görülmektedir: Trkm. *beliñ* “nefret, tiksinti”; Alt., Tel. *peñiñ* “yalandan bir hastalık”; Tuv. *beliñ* “korku, irkinti”

KISALTMALAR

Alt.	Altayca
Az.	Azerice
BarT.	Baraba Tatarcası
Baş.	Başkırtça
Blk.	Balkarca
Çuv.	Çuvaşça
Haks.	Hakasça
KKır.	Kara Kırgızca
KKlp.	Kara Kalpakça
Krg.	Kırgızca
Kzk.	Kazakça
Nog.	Nogayca
Özb.	Özbekçe
Sag.	Sagayca
Şor.	Şorca
Tel.	Teleüt Ağzı

Tkm. Türkmençe
Tuv. Tuvaca
Yak. Yakutça

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti, (1979), **Kutadgu Bilig III, İndeks** (Hzr.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: TKAE Yayınları.

-----, (1947 [1999⁴]), **Kutadgu Bilig I, Metin**, Ankara: TDK Yayınları.

AtG: Gabain, A. von, (2000), **Alttürkische Grammatik**, 3. Baskı, Wiesbaden: Harrassowitz. Tü.: A. von Gabain, **Eski Türkçe'nin Grameri** (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: TDK yayınları.

CAJ: Doerfer, Gerhard, (1973), **Zur Sprache der Hunnen**, 1-50.

Clauson, Gerard, (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish**, Oxford: Oxford University Pres.

Dankoff, Robert [with James Kelly], Mahmud al-Kashgari, **Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)**, edited and translated with introduction and indices. Cambridge, Mass. [In: Sources of Oriental Languages and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part I: 1982 (Pp. xi + 416). Part II: 1984 (Pp. iii + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche).

DLT: Atalay, Besim, (1939-1943 (1992³)), **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi. I-IV**, Ankara: TDK Yayınları.

Doerfer, Gerhard, (1967-1975), **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II**, Wiesbaden.

DS: **Derleme Sözlüğü II** (1993), 2. bs, Ankara: TDK Yayınları.

-----, **II** (1996), Ankara: TDK Yayınları.: 212/2.

DTSl: V. M. Nadelyaev, vd. (1969), **Drevnetyurkskiy Slovar'**, Leningrad.

Egorov, V. G., (1964), **Étimologičeskiy Slovar' çuvaşskogo Yazyka**, Çeboksarı.

Karamanlıoğlu, A. F., (1978), **Seyf-i Sarayi: Gülistan Tercümesi (Kitab Gülistan bi't-Türki)**, Ankara, MEB.

OGM: Brockelmann, C (1954), **Osttürkischer Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens**, Leiden.

OTWF: Erdal, Marcel, (1991), **Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon**. c: I, Wiesbaden.

Ölmez, Mehmet, "Sibirya Tanıtımları 1", **Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi 2001**: 194-195.

Pelliot, P., “Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu’l-kulüb”, **BSOS 6**, 1931: 555-580.

Räsänen, Martti, (1969), **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen**, Helsinki.

RKWb: Ramstedt, G. J (1935), **Kalmückisches Wörterbuch**, Helsinki.

SDD: Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, İstanbul: TDK Yay.

Sevortyan, Ə. V., (1974-2003), **Etimologičeskiy Slovař Tyurkskih Yazıkov I-VII**, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkaznaniya, İzdatel’sstva ‘Nauka’.

Suv: Kaya, Ceval (1994), **Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin**. Ankara: TDK yayınları.

Tarama Sözlüğü I, Ankara: TDK Yayınları.

TDAD: Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi.

Tekin, Talat, (1998), **Orhun Yazıtları - Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Ankara: Simurg Yayınları.

TES: Eren, Hasan, (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara.

TETL: Tietze, Andreas, (2002), **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I. Cilt A-E**, İstanbul-Wien: Simurg Yay.

Toparlı, Recep vd., **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: TDK Yayınları, 2003.

TS: Türkçe Sözlük (1998), TDK Yayınları. Ankara.

TT V: Bang, W – Gabain, A. Von, (1931), **Türkische Turfan Texte, V**. Berlin.

TT VII: Rahmeti, G. R, mit sinologischen Dr. W. Eberhard (1937), **Türkische Turfan-Texte VII**. Berlin.

Uig I: Müller, F. W. K., (1908), **Uigurica I. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen “Goldglanz-Sutra”. Ein vorleufiger Bericht**. Berlin.

Uig III: Müller, F. W. K., (1922), **Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII)**. Berlin.

UW: Röhrborn, K. (1977), **Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I (a-agrig)**, Wiesbaden.

Yüce, Nuri, (1993), **Mukaddimetü’l-Edeb**, Ankara, TDK Yayınları.

YTS: Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara, TDK Yayınları, 1983.